

seljaštvo u jugoslaviji

vlado puljiz

pravni fakultet sveučilišta
u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

Seljaštvo je donedavno bilo brojčano dominantna klasa u jugoslavenškom društvu. Međutim, pod utjecajem procesa industrijalizacije i urbanizacije ono se u poslijeratnom razdoblju bitno izmijenilo. U prvom redu seljaštvo se brojčano osjetno smanjilo, a i njegov preostali dio transformirao se u smislu smanjivanja autarkičnosti i vezanosti uz zemlju, na jednoj, te povećavanja vezanosti uz globalno društvo na drugoj strani.

To je opći okvir unutar kojeg autor smješta svoju analizu jugoslavenškog seljaštva. On prvo razmatra odnose seljaštva i globalnog društva kroz etape poslijeratnog razvoja utvrđujući različite uloge koje su pri tome seljaštvu bile namijenjene i koje je ono upražnjavalo. Pored toga autor analizira ono što se dešava na nivou seoske zajednice, seoske porodice i individualnog gospodarstva, tj. upravo tamo gdje su se sve te promjene najvidljivije ispoljavale. Naime, seoska je zajednica izgubila obilježja zaokruženog socijalno-ekonomskog sistema unutar kojeg se odvija život seljaka. Paralelno s time oslabila je tradicionalna porodica kao »blok protiv prirode« (Marx), a individualno je gospodarstvo zadržalo karakteristike mješovite urbano-ruralne ekonomije pomoću koje se seljak najlakše integrira u civilizacijske tokove.

Autor raspravlja o aktuelnoj socijalno-ekonomskoj strukturi sela, obilježenoj dominacijom upravo spomenute mješovite ekonomije te o problemima koji odatle proizlaze kako za razvoj sela tako i za razvoj jugoslavenškog društva u cjelini.

primljeno lipnja 1989.

—→ Ima pouzdanih indikatora da se u nas u posljednje vrijeme aktualizira rasprava o selu i seljaštvu. Razabiremo tome tri bitna razloga.

Prvi razlog treba tražiti na razini globalne ekonomske politike. Mogao bi se definirati kao revalorizacija uloge sela i poljoprivrede u ukupnoj reprodukciji društva. U vremenima prosperiteta, poljoprivreda te sve što je za nju vezano gubili su na značenju, postiskivani u drugi plan. To se dešavalo usporedo s rastom pondera drugih djelatnosti, koje su »predvodi-

le« razvoj društva. Kriza je, međutim, pojačala »agrarizaciju« društvene svijesti, kako smo svojevremeno nazvali povećanu brigu društva o selu i poljoprivredi. Pri tome se ne radi jedino o tome da su vodeći faktori u društvu jednostavno došli do saznanja da o selu i poljoprivredi, radi njihovog primarnog značenja za ukupnu ekonomiju, treba više voditi računa, nego se i velik dio jugoslavenskog stanovništva koji živi na individualnim gospodarstvima, kao i svi oni koji su sa selom na neki način povezani, počeo više nego ranije oslanjati na proizvodne resurse zemljišnih posjeda. Tako se, u stvari, ublažavaju nedaće koje su prije svega pogodile urbano-industrijski dio društva u kojem seoski stanovnici u znatnoj mjeri participiraju.

Drugi razlog obnovljenog interesa za selo vezan je uz koncept agrarne politike. Naime, kriza je nametnula preispitivanje modela ukupnog društvenog razvoja, pa dakle i razvoja agrara. U tom kontekstu ozbiljno je dovedena u pitanje dosadašnja agrarna politika, a posebno politika zapostavljanja individualnog sektora poljoprivrede. Konstatira se relativni neuspjeh politike područjavanja poljoprivrede te nesposobnost društvenih gospodarstava za povećanu i ekonomski racionalnu poljoprivrednu proizvodnju. Istovremeno se upozorava na konstantno ograničavanje proširene reprodukcije individualnih gospodarstava. Moglo bi se reći da je u toku traganje za novom agrarnom politikom u kojoj će uloga individualnog gospodarstva biti znatno veća nego što je do sada bila.

Treći razlog povećanog interesa za selo znanstvene je prirode. Postlijeratni razvoj jugoslavenskog društva, u kojem je središnju ulogu imala industrijalizacija, temeljito je izmijenio sliku sela i istovremeno je proizveo mnoge »neplanirane« fenomene, koji traže pažljivo proučavanje i vrednovanje. Naša ruralna sociologija, agrarna ekonomija i srodne im discipline dale su značajan prilog osvjetljavanju tog procesa preobrazbe tradicionalnog sela i njegove integracije u urbano-industrijsko društvo. No, u posljednje se vrijeme desio zastoј u tim proučavanjima, pa su tako ostali nedovoljno objašnjeni novi fenomeni, kao na primjer začuđujuća perzistencija malog individualnog gospodarstva te njegova simbioza s nepoljoprivrednim djelatnostima.

Ako smo, dakle, svjedoci povećanog interesa za agrar radi njegove egzistencijalne važnosti za nacionalnu ekonomiju, ako se aktualizira promjena bitnih elemenata agrarne politike, onda je prirodno inzistirati na novom znanstveno-istraživačkom pohodu na selo u cilju objašnjenja njegove kompleksne stvarnosti.

U taj okvir treba smjestiti znanstveno-istraživački projekt »Jugoslavensko socijalističko društvo i seljaštvo«, koji je prije par godina pokrenut u Centru za idejno-teorijski rad CK SKH »Vladimir Bakarić«. Osnovni cilj ovog projekta jeste prikupljanje i znanstveno osmišljavanje relevantnih saznanja o našem selu, a posebno otkrivanje aktualnih trendova na osnovi kojih se može projicirati njegova budućnost. Pretpostavljamo da ćemo na taj način ne samo pomoći u oblikovanju adekvatne agrarne i ukupne politike prema selu, nego i inauguraciji novog ciklusa istraživanja sela.

U ovom prilogu mi ćemo dati jedno viđenje dosadašnjih promjena i aktualnih prilika u našem selu. Nastojat ćemo da sudbinu sela i seljaštva sagledamo u interakciji s globalnim društvom, koje se u cijelom postlijeratnom razdoblju pojavljuje kao njihova naddeterminanta.

definicija seljaštva

Seljaštvo je središnji pojam u našem izlaganju. Koristit ćemo, naravno, i druge sintagme kao »selo«, »poljoprivreda«, »individualna gospodarstva«. Ipak je, u suštini, riječ o seljaštvu ili onom u što se ono transformiralo. Stoga smatramo da je početno potrebno definirati sam pojam seljaštva. To će nam pomoći da ocijenimo dokle je uznapredovala njegova preobrazba, odnosno koliko pojam seljaštva danas korespondira za stanovništvo koje živi u selu odnosno na individualnim gospodarstvima.

Kod većine proučavalaca seljaštva postoji suglasnost o djelomičnoj prirodi seljačkog društva i seljačke kulture (part society). Seljaci, naime, ostvaruju, određenu, mada ograničenu razmjenu i komunikaciju s globalnim društvom, iako je njihovo glavno obilježje socijalna, ekonomska i kulturna autonomija na osnovi koje se izdvajaju u poseban entitet. Tako A.L. Kroeber tvrdi da »seljaci konstituiraju parcijalna društva s parcijalnom kulturom«. (Kroeber, 1948).¹⁾ R. Redfield sa svoje strane nalazi sličnosti među seljaštvom cijeloga svijeta, pa zaključuje da »seljačko društvo i kultura imaju nečeg generičkog u sebi. Ona su vrsta društvenog uređenja sa izvjesnom sličnošću širom svijeta.« (Redfield, 1956).²⁾

Zanimljivo određenje seljaštva daje H. Mendras, suvremeni francuski ruralni sociolog. U seljaštvo, prema Mendrasu, treba ubrojiti sve pripadnike seljačkog društva, bez obzira čime se oni bavili. Seljaštvo jeste djelomično uključeno u globalno društvo, ali ono se istovremeno njemu suprotstavlja. Seljaštva nije bilo dok se nije pojavio grad. Kada su se seoski poglavari izdvojili u međusobno povezanu klasu podržanu feudalnim vladarem i državom, nasuprot tom »izvanjskom društvu« pojavilo se seljaštvo. Taj se rascjep desio u ranom srednjem vijeku, dok je prije toga, kako tvrdi Mendras, postojalo staro agrarno društvo čiji se predvodnici nisu bitno razlikovali od seljačkog naroda kojim su upravljali. Podsjeća nas to na Marxovu misao prema kojoj su u ranom feudalizmu granice eksploatacije seljaštva bile granice feudalčeva želuca. Nakon tog rascjepa prvotnog agrarnog društva i izdvajanja društvene elite na jednoj te seljaštva na drugoj strani počinje permanentno sukobljavanje seljaštva i »izvanjskog društva« koje njime dominira. Riječ je, kako kaže Mendras, o iredentizmu seljaštva koji na kraju završava njegovim raspadom i integracijom unutar industrijskog društva. Mendras, međutim, ne priznaje univerzalnu prirodu seljaštva diljem svijeta, generičku suštinu seljačke duše o kojoj govori Redfield, nego upozorava na razlike među seljačkim društvima, koja se međusobno diferenciraju, baš kao što se diferenciraju u odnosu na globalno društvo (Mendras, 1986).³⁾

Prikladnu analitičku definiciju seljaštva daje Th. Shanin. Ona glasi: »Seljaštvo čine sitni proizvođači na zemlji koji, pomoću jednostavne opreme i rada svojih porodica, proizvode uglavnom za sopstvenu potrošnju i za ispunjavanje svojih obaveza prema nosiocima ekonomske i političke vlasti, i koji su – unutar svoje seoske zajednice – gotovo u potpunosti samodovoljni (self-sufficient)« (Shanin, 1967)⁴⁾

1) A. L. Kroeber: **Antropology**, New York: 1948, p. 284.

2) R. Redfield: **Peasant Society and Culture**, The University of Chicago Press: 1956, p. 25.

3) H. Mendras: **Seljačka društva**, Zagreb: Globus, 1986.

4) Th. Shanin: Seljaštvo kao politički faktor, **Sociologija sela**, 5/1967, br. 19–20, str. 26.

U marksističkoj literaturi, uz navođenje elemenata koji karakteriziraju seljaštvo, o njemu se govori kao o jednoj od društvenih klasa. Istovremeno se naglasak stavlja na ambivalentnu prirodu seljaka: oni su s jedne strane vlasnici sredstava za proizvodnju, dakle slični kapitalistima, a s druge su strane sami radnici na tim sredstvima, dakle slični proleterima. Seljaštvo u drugoj varijanti pripada difuznoj srednjoj klasi, koja se u trenucima klasnog sukobljavanja polarizira prema buržoaziji ili proleterijatu. Seljaštvo može biti saveznik kontrarevolucije (slučaj Francuske u 19. stoljeću) ili pak na strani revolucije (slučaj Rusije, Kine, Jugoslavije, Kube u 20. stoljeću). Konačno, može se podijeliti između dvije polarne klase. U strategijama revolucionarne borbe stoga se seljaštvu pridaje velika važnost i svim ga se silama nastoji pridobiti za progresivne društvene promjene.

Danas se u Evropi i u razvijenom svijetu uglavnom govori o kraju seljaštva. Pri tome se misli na iščeznuće brojne, samodovoljne i po načinu života relativno autohtone populacije, poznate iz minulih epoha. No svugdje su ostale neke rezidue seljačkog života, koje se u transformiranom obliku uporno održavaju. U tu kategoriju spada današnje porodično gospodarstvo, koje oduvijek predstavlja simbol seljakove neovisnosti. No u odnosu na prošla vremena bitno se izmijenila suština posjedovanja i vlasništva nad zemljištem, kao i druge komponente seljačkog gospodarstva. Utoliko se može reći da je ozbiljno doveden u pitanje pojam seljaštva kakvog smo ranije definirali. Suvremeno »seljaštvo« treba promatrati u kontekstu promjena kojima je ono zahvaćeno. Zato se s pravom sve više koriste drugi termini, a u prvom redu termin »poljoprivrednici«, koji odražava redukciju prvotno osebujnog socijalno-kulturnog termina »seljaštvo« na profesionalni sloj pored brojnih drugih koji čine strukturu suvremenog društva. U krajnjoj liniji, govori se o pojedinim specijaliziranim kategorijama poljoprivrednika, u smislu zanimanja. No ne treba zaboraviti da su u nas glavni »nasljednici seljaštva« razni prelazni slojevi koji remete čiste kategorizacije i dihotomne sheme nastale u teorijskim sistemima 19. stoljeća.

U svakom slučaju moglo bi se reći da je seljaštvo u Evropi, pa i u nas, uglavnom nestalo, ali da su se u selu pojavile nove socijalne kategorije, koje ujedinjavaju rezidualne elemente seljaštva s elementima urbano-industrijske strukture.⁵⁾

jugoslavensko društvo i seljaštvo

Definicija seljaštva upućuje na potrebu njegovog situiranja unutar globalnog društva. Promjene koje u seljaštvu nastaju prije svega su rezultat vanjskih utjecaja. Seljaštvo, dakle, nije moguće tretirati kao izdvojen segment koji ima autonomnu logiku razvoja, nego ga treba smjestiti unutar društvenog totaliteta.

O autonomiji seljaštva bilo je moguće govoriti prije 100 godina, tj. onda kada sile transformacije društva, u prvom redu industrija i tercijarne djelatnosti, u našim zemljama nisu uzele maha. Seljaštvo je tada nekako još tavorilo »izvan historije« i reproduciralo se u relativno statičnim ci-

5) U nas se pojavila knjiga D. Veselinova: **Sumrak seljaštva** (Beograd: Ekonomika, 1987.), koja više govori o negativnoj politici prema seljaštvu nego o njihovom iščezavanju.

vilizacijskim okvirima. No, razvoj robno-novčane privrede postupno razara autohtonost i zatvorenost sela i uvlači ga u turbulentne tokove ukupnog društvenog razvoja.

siromaštvo i egalitarnost predratnog seljaštva

Naše predratno seljaštvo može se definirati kao brojčano dominantna, socijalno relativno homogena, siromašna klasa. Seljaštvo je istovremeno izloženo snažnom pritisku prvobitne kapitalističke akumulacije, koju vrši naša primitivna kompradorska buržoazija pod tutorstvom evropskog kapitala.

Udio poljoprivrednog stanovništva 1921. godine iznosio je 78,8%, a 1931. godine 76,6% od ukupnog stanovništva. Mada je za tih 10 godina došlo do smanjenja udjela poljoprivrednog stanovništva, njegov se apsolutni broj povećao za milijun i 250 tisuća. Prisutna je velika agrarna naseljenost, a zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima je gotovo zanemarivo. Broj zaposlenih u industriji i u obrtu u tom je razdoblju rastao za 10 tisuća godišnje. Situacija se nije bitno izmijenila do početka rata. Udio seljačkog stanovništva održao se negdje oko tri četvrtine, a ukupna zaposlenost izvan poljoprivrede je 1938. godine iznosila oko 1.100 tisuća.

Predratno je seljaštvo, dakle, siromašno i jedva se održava na minimumu egzistencije. »Nitko kao seljak nije znao s koliko se malo ipak može živjeti«, napisao je za ta vremena vrsni znalac seljačkog života Mijo Mirković. Trećina seljačkih posjeda bila je manja od 2 ha, a vanjske su zarade neznatne. Prosječne zarade gradskih radnika uspoređene sa zaradama seoskih proletera bile su dvaput veće, a sitni su seljaci u zaradama bili izjednačeni sa seoskim nadničarima. (Vinski, 1980).⁶⁾

Moguće je govoriti o prilično izraženom egalitarizmu predratnog seljaštva. R. Bičanić konstatira da »tri četvrtine Hrvata nema vlastitog kreveta«, te da »redovno tek najbogatije kuće imaju po jedan krevet za 'bolesnika'«. (Bičanić, 1936)⁷⁾ Vinski je izračunao da je Ginijev koeficijent bogatstva 1938. godine za poljoprivredno stanovništvo iznosio 0,19, a za nepoljoprivredno 0,45 (maksimalan koeficijent koncentracije bogatstva daje Ginijev koeficijent od 1,0). (Vinski, 1980).⁸⁾ Većeg je socijalnog raslojavanja bilo u Slavoniji i Vojvodini, tj. tamo gdje je bio koncentriran zemljišni veleposjed.

Ipak se nazirao kraj seljačkog egalitarizma, jer je širenje tržišta na površinu izbacivalo različite oblike eksploatacije. Najvažniji su bili: ogroman nerazmjer cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, porezi, seljački krediti. Osobiti je pritisak na sitne seljačke posjede vršila nezaposlena i poluzaposlena radna snaga koja se nije imala kamo djenuti.

Da je selo u odnosu na grad bilo eksploatirano zorno pokazuje primjer seljačkih dugova. Godine 1932. zadužena je bila trećina seljačkih gospodarstava i to unatoč »zaštiti okućja« koja je u Srbiji bila na snazi od vremena Miloša Obrenovića. Ukupni iznos dugova godine 1936. dosegao je trećinu svih prihoda od poljoprivrede. Da je to bio ogroman

6) I. Vinski: **Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije 1938**, Zagreb: Ekonomski institut, 1980, str. 125.

7) R. Bičanić: **Kako živi narod**, Zagreb: 1936, str. 84—95.

8) I. Vinski: **op. cit.**, str. 109.

teret na leđima seljaštva svjedoči činjenica da je te iste 1936. godine država u strahu od seljačkog bunta morala ukinuti seljačke dugove.

Predratno je seljaštvo pretežno bilo okrenuto tradicionalnim agrarnim vrijednostima. Njegove osnovne aspiracije bile su vezane uz zemlju i gospodarstvo. Svi drugi oblici zarade, osim onih sa posjeda, ipak su bili marginalni i u krajnjoj su liniji trebali seljaka učvrstiti na tom posjedu, Čak su i iseljavanja u inozemstvo bila motivirana nastojanjima da se zaradi da bi se kupilo zemlje, proširilo gospodarstvo. No objektivni tokovi razvoja išli su suprotno tim željama, pa su agrarne vrijednosti, pod utjecajem ekonomske i kulturne komunikacije s vanjskim svijetom, postepeno uzmicale.

Politički je identitet tadašnje seljaštvo nalazilo u seljačkim strankama, od kojih je najpoznatija bila Hrvatska seljačka stranka. To je V. Bakariću dalo povoda za ocjenu da je hrvatsko seljaštvo bilo jedno od najorganiziranijih na svijetu. No narodnjačka ideologija seljačkih stranaka, makoliko razvijala političku svijest kod seljaštva, u osnovi je bila nairažnjačka, jer je uzdizala ideje o pravednom seljačkom društvu, o održanju agrarne civilizacije i izbjegavanju industrijalizacije kao društvenog zla, kao cik-caka historije.

socijalistička revolucija
i seljaštvo

Utjecaj Komunističke partije na seljaštvo u pretežnom dijelu međuratlunog razdoblja bio je slab. Komunisti su naslijedili zablude evropske socijaldemokracije o sitnom seljaku kao reakcionarnom elementu s kojim u revoluciji ne treba ozbiljno računati. Međutim, krajem tridesetih godina, Komunistička partija čini realnije procjene o seljaštvu kao saveznku radničke klase. Tada ona uspostavlja svoj program prema seljaštvu, koji je bio od velikog značenja za njegovo kasnije privlačenje u revoluciju.

Pojednostavljeno rečeno, u tom je programu moguće izdvojiti dvije ključne točke: **prvo** – Partija prihvaća aspiracije seljaštva za održavanjem seljačkog posjeda i pravednom preraspodjelom zemlje u korist siromašnih slojeva i **drugo** – Partija dugoročno seljaštvu nudi izlaz iz siromaštva kroz izgradnju industrijskog društva u kojem će, ako ne starije, onda mlađe generacije seoskih stanovnika pronaći svoje mjesto i domoći se civilizacijskih tekovina. Masovno sudjelovanje seljaštva u revoluciji može se, dakle, objasniti kako teškim položajem u predratnom društvu, besperspektivnošću i eksploatiranošću, egzistencijalnom ugroženošću od surovih okupacijskih vlasti i njihovih pomagača, tako i elastičnim partijskim programom u odnosu na seljačko i agrarno pitanje. Prevratničke energije seljaštva su snažno eksplodirale u narodno-oslobodilačkom ratu. (Cifrić, 1981).⁹⁾

Seljaštvo je u revoluciju ušlo sa svojim, često nejasnim stremljenjima za boljom budućnošću. Sama revolucija, međutim, mijenja njegova shvaćanja i pogled na budućnost, pa sam seljak – učesnik revolucije postaje akter promjena koje donosi socijalističko društvo (Šušar, 1968).¹⁰⁾

9) I. Cifrić: **Revolucija i seljaštvo**, Zagreb: CKD, 1981.

10) S. Šušar tim povodom piše: »U novom društvenom poretku, za koji se i sam uspješno borio, seljak s neobičnom upornošću traži sebi novu perspektivu, očekujući budućnost bitno različitu od prošlosti. Možda njemu samome njegova nova stremljenja i nisu jasna, ali njegova je želja za promjenama neobično intenzivna«. S. Šušar, J. Jelić, I. Magdalenić: **Društvene promjene i djelovanje komunista u selu**, Zagreb: Agrarni institut, 1968, str. 15.

Konačno, revolucija je uzrokovala ogromno talasanje seljačkih masa naročito u najnerazvijenijim dijelovima zemlje, tj. upravo tamo gdje je tradicionalno seljačko društvo bilo najdublje ukorijenjeno. To je, kako je zapisao Bakarić, potpuno iz zglobova izbacilo stare odnose koji su vladali i pripremilo teren za kasnije promjene. (Bakarić, 1965).¹¹⁾

Različite su mogućnosti periodizacije poslijeratnog odnosa jugoslavenskog društva i seljaštva, ovisno o tome koji se kriteriji izaberu. Mi ćemo u ovom radu polaziti od toga što se događalo na razini globalnog društva, da bi potom promjene projicirali u samo selo.

Smatramo da u središte pažnje treba staviti dva paralelna procesa. Prvi proces jeste industrijalizacija i odvija se na razini globalnog društva (ovdje industrijalizacija ima šire značenje od uobičajenog, svedenog na rast industrije), a drugi proces jest podruštvljavanje poljoprivrede, kroz kojeg se ogleda odnos prema individualnim gospodarstvima. U osnovi se poslijeratna politika prema seljaštvu može sagledati kroz ove dvije komponente.

Temeljni poslijeratni razvojni projekt jugoslavenskog društva polazi od pretpostavke da socijalističko društvo treba postati razvijenim industrijskim društvom, a da unutar poljoprivrede trebaju prevladati društvena ili kolektivizirana gospodarstva, koja će potisnuti individualne seljačke posjede i omogućiti krupnu industrijaliziranu poljoprivrednu proizvodnju. Kao što ćemo vidjeti u nastavku izlaganja, ovaj je projekt tek djelomično realiziran. Objektivne okolnosti nametnule su njegove ozbiljne korekcije.

seljaštvo i akumulacija za industrijski razvoj

Prvo razdoblje u poslijeratnom razvoju jugoslavenskog društva obilježeno je tzv. etastičko-administrativnim socijalizmom. Ono seže negdje do 1953. godine kada je samoupravljanje podignuto na razinu ustavnog načela. To je razdoblje mukotrpe početne industrijalizacije, koja se u velikoj mjeri izvodi osloncem na seljaštvo. Pojednostavljeno rečeno, radi se o prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji za industrijalizaciju koja se prikuplja u selu, a koju je svojevremeno u Sovjetskom Savezu teorijski objasnio E. A. Preobraženski. Suština koncepta jeste u tome da se u zaostaljoj seljačkoj zemlji, kakva je poslije Oktobra bila Rusija, a poslije NOB-e Jugoslavija, sredstva potrebna za industrijalizaciju mogu prikupiti jedino kod seljaštva, kao brojčano dominantne proizvodne klase (Preobraženski, 1983)¹²⁾. Međutim, takvo prikupljanje akumulacije implicira različite mjere državne prinude, među kojima su najpoznatije: nerasmjer cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda u korist ovih drugih, obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda radi snabdijevanja gradskog stanovništva, mobilizacija seljaštva na radovima obnove i izgradnje infrastrukturnih i industrijskih objekata i slično.

Voluntarističko nastojanje da se Sovjetima dokaže pravovjernost u izgradnji socijalizma rezultira u razdoblju 1949–1952. godine krajnjom mjerom pritiska na seljaštvo – kolektivizacijom. Kolektivizacija je potom odbačena kao konceptijska greška, jer je prijetila katastrofalnim posljedicama na selu, a bila je i u suštinskoj suprotnosti sa samoupravljanjem

11) V. Bakarić: **Aktualne teme**, Zagreb: 1965, str. 94.

12) E. A. Preobraženski: **Nova ekonomika**, Zagreb: Naprijed, 1983.

kojeg je u to vrijeme počelo prakticirati jugoslavensko društvo. U konfliktu sa seljaštvom, kojeg je praktično izazvala kolektivizacija, rasla je represivna dimenzija u društvu, koja bi, da se kolektivizacija nastavila, bez sumnje zatrla rudimente ekonomske i političke demokracije koje je, makoliko ne jako, samoupravljanje u sebi nosilo. Napuštanje kolektivizacije bilo je, dakle, od sudbinskog značenja za jugoslavensko društvo.

Danas se može raspravljati o tome da li je radi industrijalizacije bio potreban toliki i takav pritisak na seljaštvo ili su pak na raspolaganju bile druge razvojne mogućnosti. Iz velikih sovjetskih diskusija vođenih dvadesetih poznat je model razvoja kojeg je zastupao N. I. Buharin. On se zalagao za veću ekonomsku slobodu seljaštva, koje će svojim proizvodnim viškovima potpomoći industriju u okviru relativno harmoničnog modela razvoja (Buharin, 1983).¹³⁾ Ipak, otvorenim ostaje pitanje kojom bi se brzinom ostvarivao industrijski razvoj, kojem je, u krajnjoj liniji, namijenjena uloga motora ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, pa dakle i katalizatora promjena u selu.

U svakom slučaju, opsesija industrijalizacijom kao zaštitnim znakom socijalizma na jednoj te ishitreno nastojanje da se snažnim zamascima prevlada mali seljački posjed kao konzervativni element u ukupnoj društveno-ekonomskoj strukturi, na drugoj strani, u podtekstu je glavnih mjera vlasti prema selu i seljaštvu.

Ovdje po strani ostavljamo početne taktičke mjere vlasti za zadovoljenje aspiracija seljačke sirotinje za zemljom (agrarna reforma i kolonizacija), jer je njihov cilj učvršćenje novoga poretka i dobivanje predaha za planirane poduhvate u socijalističkoj izgradnji.

Na raspravu o različitim modelima razvoja sela, mogu se nadovezati razmišljanja o civilizacijskim razvojnim alternativama, koja nalazimo kod H. Mendrasa. Ovaj sociolog smatra da su ukupni troškovi integracije seljaštva u urbano-industrijsko društvo (materijalni, socijalni, psihološki) putem industrijalizacije bili nesrazmjerni postignutim rezultatima, pa stoga dovodi u sumnju logiku ekonomske racionalnosti koja je crvena nit cijele te transformacije. Ma koliko bila zanimljiva i vrijedna, takva nas diskusija odvodi izvan okvira ovog članka, pa je stoga moramo odložiti na stranu.

Postavlja se pitanje: zašto seljaštvo, u to vrijeme još brojno i politizirano, nije pružilo ozbiljniji otpor ekonomsko-političkom pritisku kojem je u to vrijeme bilo izloženo. Odgovor nalazimo u privlačnosti ukupnog društvenog projekta, u industrijalizaciji koja se za seljake pojavljuje kao izlaz iz neimaštine. Industrijalizacija, naime, seoskoj mladoj generaciji otvara kanale socijalne promocije. Seoska se omladina masovno zapošljava u nepoljoprivrednim djelatnostima izvan sela, pa tako slabi homogenost i otpornu snagu seljačke klase. Ako, dakle, u takvim okolnostima i postoji pritisak na seljaštvo, njegovi negativni efekti slabe uslijed otvorenih mogućnosti prelaska seoskog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti. Oštra bipolarna podjela na selo i grad, prisutna u predratnoj Jugoslaviji, sada je znatno oslabljena. Konfrontacija na relaciji »mi« (seljaci) i »oni« (građani) jednostavno ne funkcionira stoga što je među »njima« mnogo naše djece. Otvoreni kanali socijalne mobilnosti slabe klasnu konfrontaciju. U tome je suštinska razlika između prijeratnog re-

13) N. I. Buharin: Nova otkrića o sovjetskoj privredi i o pitanju zakonitosti prijelaznog razdoblja, u knjiži: E. A. Preobraženski: **Nova ekonomika**, op. cit.

lativno zatvorenog seljačkog društva i poslijeratnog socijalističkom prvobitnom akumulacijom pritisnutog seljaštva, pred kojim izrasta realna alternativa otvorenog industrijskog društva.

Sve je to uzrokovalo osjetno slabljenje starih agrarnih socijetalnih vrednota, među kojima i one centralne – privrženosti zemljišnom posjedu. Osnovna aspiracija mladog seoskog stanovništva postaje stjecanje nepoljoprivrednog zanimanja, odnosno odlazak u grad.

Umjesto predratnog mita zemljišnog posjeda razvija se mit radnog mjesta u industriji i u nepoljoprivrednim djelatnostima. Ovoj izmjeni vrednota seoskog stanovništva doprinose očigledne prednosti koje se postižu zapošljavanjem u nepoljoprivrednim djelatnostima. Radi se o stalnom i sigurnom novčanom dohotku, o zdravstvenom i mirovinskom osiguranju, o mogućnostima dobivanja stana, kredita, o općenito povoljnijem socijalno-političkom statusu nepoljoprivrednika. U to je vrijeme začeta deagrarizacija koja je u godinama koje slijede poprimila masovne razmjere.

Ukratko rečeno, prvo poslijeratno razdoblje obilježeno je velikim pritiskom na seljaštvo, njegovim okretanjem prema industrijalizaciji i slabljenjem agrarnih vrednota. Kada je o područstvljavanju riječ, osim neuspjele kolektivizacije, vrijedno je istaknuti da je od zemljišta prikupljenog agrarnim reformama (1945. i 1953.) i drugim mjerama formiran početni zemljišni fond društvenog sektora poljoprivrede. Nadalje, zakonskim je mjerama ograničena reprodukcija individualnog gospodarstva, pa je postignuta izvjesna egalizacija seljaštva.

seljaštvo i
ekstenzivna industrijalizacija

Drugo razdoblje u odnosima jugoslavenskog društva i seljaštva smještamo između 1953. godine i druge polovine šezdesetih godina. Riječ je o vremenskom rasponu koje se proteže od napuštanja kolektivizacije i usvajanja Ustavnog zakona do godina neposredno poslije privredne reforme. Tada je, naime, izveden pokušaj prelaska na intenzivnu industrijalizaciju, a započelo je masovno zapošljavanje radne snage u inozemstvu. Konačno, krajem šezdesetih godina mijenja se politika opremanja individualnih gospodarstava modernim sredstvima rada.

Osnovno obilježje toga razdoblja u razvoju jugoslavenskog društva jeste ekstenzivna industrijalizacija, odnosno masovan prelazak radne snage iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti, zatim izvjesna tržišna ekspanzija individualnih gospodarstava te relativno brz rast površina društvenog sektora.

Danas se to razdoblje općenito smatra najuspješnijim u cijelom poslijeratnom razvoju. Mnogi mu se romantičarski vraćaju tražeći recepte za rješavanje akuelne krize. Naročito su tada bile visoke stope rasta poljoprivredne proizvodnje. Primjera radi, u razdoblju 1957–1961 godine poljoprivredna je proizvodnja godišnje rasla po stopi od 8%. To je bila jedna od najvećih stopa u svijetu, pa se Jugoslavija tada oslobodila uvoza poljoprivrednih proizvoda. (Stipetić, 1977).¹⁴

14) V. Stipetić: Poljoprivredna politika Jugoslavije — uvjeti, evolucija, rezultati i perspektive, u zborniku: **Ekonomski odnosi sistema socijalističkog samoupravljanja**, Beograd: Komunist, 1977.

U drugoj polovini pedesetih godina koncipirana je nova agrarna politika, čiji su glavni elementi: postupno podružtvljavanje poljoprivrede u ovisnosti o ukupnom razvoju i preobražaju društva, pravna i ekonomska sigurnost individualnog gospodarstva u zadatim okvirima te kooperacija seljaka sa zadrugama ili društvenim gospodarstvima.

Mislimo da se uspjesi u ukupnom privrednom razvoju mogu objasniti slabljenjem administrativnog pritiska na privredu, jačanjem samoupravljanja i tržišta, normalizacijom odnosa sa socijalističkim zemljama te istaknutim mjestom Jugoslavije u svijetu (vodstvo u pokretu nesvrstanih), što je, naravno, imalo odraza na unutrašnje prilike u zemlji.

Dodajmo tome dualnu prirodu jugoslavenske privrede i društva. Naime, još uvijek postoji brojno seljaštvo u relativno nepovoljnom socijalnom i ekonomskom položaju, deprivirano u odnosu na grad i industriju. Mehanizmi prvobitne socijalističke akumulacije doduše su promijenjeni, ali i dalje djeluju. Selo daje lavovski prilog urbano-industrijskom razvoju jugoslavenskog društva.

Ukupan broj poljoprivrednog stanovništva smanjio se od 67,2% u 1948. na 49,6% u 1961. godini, dok ga je 1971. godine bilo 36,6%. Ti podaci svjedoče o ogromnom transferu poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti. (Puljiz, 1977)¹⁵ Ipak, početkom šezdesetih godina u selu još uvijek vlada velika agrarna naseljenost. Procjene o viškovima radne snage kreću se između 1,5 i 3 milijuna osoba. Dakle, mada je na djelu masovna deagrarizacija, velike su ljudske i druge rezerve sela na koje se naslanja mlado industrijsko društvo.

Napuštanje poljoprivrede stimuliraju široko otvoreni kanali socijalne mobilnosti, pri čemu je ključna uloga školovanja seoske omladine. Tome je veliki impuls dala generalizacija osmogodišnjeg školovanja početkom pedesetih godina. Nakon što je u početku prevladala tzv. direktna deagrarizacija, odnosno direktno zapošljavanje nekvalificirane radne snage u nepoljoprivrednim djelatnostima, kasnije je dominantna tzv. indirektna deagrarizacija, tj. zapošljavanje posredstvom školovanja.

Kad je riječ o deagrarizaciji, treba reći da je ona uglavnom polovična. Ljudi se zapošljavaju izvan posjeda ali ostaju na njemu živjeti. Polovična deagrarizacija je u stvari dala pečat ukupnoj poslijeratnoj transformaciji sela. Pojavljuje se nova diferencijacija seljačkih gospodarstava. Klasična podjela prema veličini posjeda i posjedovanja tradicionalnih sredstava rada postepeno gubi na značenju, dok u prvi plan izbija podjela gospodarstava prema zaposlenosti radne snage i izvorima prihoda koje ostvaruje domaćinstvo. U popisu poljoprivrede iz 1960. godine nalazimo podjelu gospodarstava na poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna. U to vrijeme na gospodarstvima živi 1.420 tisuća stalno zaposlenih u društvenoj privredi. Na djelu je, dakle, interpenetracija ruralne i urbane socijalno-ekonomske strukture (Marković, 1963).¹⁶

Pored deagrarizacije odvija se i urbanizacija sela u smislu distribucije urbanih tekovina u seoska područja. Vidi se to po širenju urbanih infrastrukturnih sistema izvan gradova, a u prvom redu elektrifikacije. Elek-

15) Prema našim procjenama, u razdoblju 1948—1971. godine iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti prešlo je 5.500 tisuća ljudi ili 240 tisuć godišnje. V. Puljiz: **Eksodus poljoprivrednika**, Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, 1977, str. 117.

16) Struktura individualnih gospodarstava iz 1960. godine detaljno je izložena u knjizi P. Markovića: **Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka**, Beograd: Zadruga knjiga, 1963.

trifikacija je ne samo rastjerala mrak oko seoskih kuća, nego je u seoska domaćinstva dovela cijeli niz naprava koje olakšavaju kućanske poslove (električni štednjak, frižider, stroj za pranje rublja), ali isto tako i aparata masovne kulture i komunikacije (radio, televizor, gramofon, kazetofon). Godine 1951. bilo je elektrificirano 19%, a 1974. godine 74% seoskih domaćinstava. Danas praktično nema neelektrificiranih sela.

Urbanizacija i industrijalizacija su uzrokovale veliko pregrupiranje stanovništva unutar seoskog prostora. Najviše se napuštaju sela udaljena od gradskih i industrijskih centara, koja su osuđena da žive od agrarnih resursa. Stanovništvo se, pored gradova, preseljava u prosperitetna seoska naselja, kojima je dostupan nepoljoprivredni rad, u kojima su urbane institucije kao što su škola, trgovina, pošta, ambulanta, mjesta raznodne. Podaci govore o izrazitoj depopulaciji brojnih seoskih naselja naročito u brdsko-planinskom području. U to vrijeme neki autori procjenjuju da će se dugoročno održati 13 od 27 tisuća seoskih naselja i to onih u kojima su koncentrirane ekonomske, socijalne i kulturne urbane institucije odnosno u koje se šire urbani infrastrukturni sistemi. (Šuvar, 1973).¹⁷⁾

Zanimljive su promjene koje se dešavaju na samim individualnim gospodarstvima kao osnovnim proizvodnim jedinicama u seoskoj ekonomiji. Individualno je gospodarstvo, doduše, skućeno u svojoj reprodukciji, ali doživljava proizvodnu ekspanziju. To se dešava zahvaljujući oslobađanju gospodarstava od viškova radne snage (deagrarnizacija), sve obilnijem pritjecanju nepoljoprivrednih dohodaka (seljaci-radnici), širenju tržišta poljoprivrednih proizvoda (povećanje broja nepoljoprivrednog stanovništva) te usvajanju biološko-kemijskih inovacija (umjetna gnojiva, nove sorte bilja, nove pasmine stoke i sl.). Sve te promjene introduciraju se na mali seoski posjed, a da mu u pitanje ne dovode veličinu i strukturu.

Ukupni ekonomski rast ulio je dodatnu vjeru u urbano-industrijsko društvo i prevladavanje zaostalog sela. Ogledalo se to u gotovo patološkoj okrenutosti naročito seoskih mladih generacija prema gradu i nepoljoprivrednim djelatnostima. Jedna od posljedica tog okretanja od sela jesu veoma niske cijene zemljišta. Početkom šezdesetih godina jedan hektar zemlje u ravničarskom području mogao se kupiti za 3,3 godišnje zakupnine, dok je 1979. godine cijena jednog hektara dosegla 11,5 zakupnina. (Livada, Puljiz, 1981).¹⁸⁾ Bilo je to najpovoljnije vrijeme za širenje površina društvenih gospodarstava. Društvena su se gospodarstva početkom šezdesetih uvećavala za više od 100 tisuća hektara godišnje, koje su preuzimali od individualnih posjednika.

U tom razdoblju, preciznije, krajem pedesetih godina, formulirana je nova agrarna politika. Cjelovito je izložena u Rezoluciji o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva Savezne narodne skupštine iz 1957. godine. Njeni glavni elementi sadržani su i u Programu Saveza komunističke Jugoslavije usvojenom 1958. godine. Koncept nove agrarne politike može se sažeti u dvije osnovne točke.

(1) Društvena poljoprivredna gospodarstva glavni su nosioci razvoja moderne poljoprivredne proizvodnje. Ta će se gospodarstva postepeno širiti kupujući i na drugi način preuzimajući privatne zemljišne parcele.

17) S. Šuvar: **Između zaseoka i megalopolisa**, Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, 1973, str. 136—137.

18) S. Livada, V. Puljiz: **Zemljišne površine društvenog sektora poljoprivrede**, **Jugoslavenski prehled** 10—11/1981, str. 401.

Ovo širenje društvenih gospodarstava ovisit će o ukupnom ekonomskom razvoju te o slabljenju egzistencijalne važnosti individualnih posjeda za seoske stanovnike. Društvena će gospodarstva svoje zemljište uvećavati kupovinom, zakupom, komencijom i na druge načine. Njihova ekspanzija, međutim, mora biti ekonomski zasnovana. Pored toga, društvena gospodarstva kao nosioci procesa moderne poljoprivredne proizvodnje moraju utjecati na podizanje produktivnosti rada i bolju organizaciju proizvodnje na individualnim gospodarstvima. Taj utjecaj ostvarit će kroz kooperaciju s individualnim gospodarstvima.

(2) Individualni je posjed pravno zaštićen i slobodan. No seljaci će se u vlastitoj praksi uvjeriti da im je kooperacija s društvenim sektorom korisna i da im osigurava napredak. U organizaciji proizvodnje i plasmana roba seljacima trebaju pomoći i poljoprivredne zadruge, tj. institucije kojima je prvenstveni cilj organizacija individualne proizvodnje. Zadruge trebaju seljake snabdijevati materijalom potrebnim za proizvodnju, trebaju im pomoći u proizvodnji, preuzimati i plasirati njihove proizvode, ukratko, uključiti ih u tokove ukupne reprodukcije društva.

Dakle, s jedne strane postupno širenje i jačanje društvenog sektora, a s druge strane uključivanje individualnih gospodarstava u tržišne i druge tokove na principima dobrovoljnosti i materijalne zainteresiranosti za kooperaciju – eto to je suština koncepta agrarne politike usvojenog krajem pedesetih godina, a koji se, uz neke varijacije, održao do naših dana.

Krajnji cilj ostaje podruštvljavanje poljoprivrede i potiskivanje individualnih gospodarstava, odnosno kontrola njihove reprodukcije putem vezivanja uz društvena gospodarstva ili poljoprivredne zadruge.

Kasniji je razvoj, međutim, pokazao da društveni sektor poljoprivrede, mada tehnološki i organizacijski nadmoćan, nije u sebi imao dovoljno snažne ekonomske motore koji bi ga, bez izdašne državne pomoći, poticali na ekspanziju. S druge strane, individualna su se gospodarstva nešto kasnije, zahvaljujući nabavci modernih sredstava rada, otrgla kontroli za njih »zaduženih« institucija i u određenoj mjeri osamostalila u reprodukcijском procesu.

seljaštvo i ekonomski prosperitet
sedamdesetih godina

Treće razdoblje u odnosima jugoslavenskog društva i seljaštva smještamo između druge polovine šezdesetih i 1980. godine, koja se obično uzima kao početak ekonomske krize koja traje do naših dana. To razdoblje, uostalom kao i druga razdoblja, nije homogeno po razvojnim karakteristikama. Može se ipak reći da ga obilježava nastojanje društva da pređe s ekstenzivnog na intenzivni industrijski razvoj. Te intencije najbolje su izražene putem privredne reforme iz 1965. godine. Zanimljivo je da ta reforma, zahvaljujući raznim pritiscima i stjecaju objektivnih okolnosti, u suštini neće uspjeti. No gotovo nepredviđeno desilo se masovno zapošljavanje radne snage u zapadnoevropskim zemljama, koje je, nakon turizma, predstavljalo drugo veliko otvaranje jugoslavenskog društva prema svijetu. Zapošljavanje u inozemstvu imalo je višestruke posljedice, koje još nisu objektivno valorizirane. Na taj je način oslabljen pritisak na zapošljavanje u zemlji (u godinama nakon privredne reforme došlo je do smanjenja ukupne unutrašnje zaposlenosti). Nadalje, radna snaga »privremeno zaposlena u inozemstvu«, kako se eufemistič-

ki nazivala, šaljući devizne doznake dala je snažan impuls širenju našeg domaćeg potrošačkog društva u sedamdesetim godinama. Naravno, može se govoriti o negativnim posljedicama vanjskog zapošljavanja (inflacija uslijed povećane tražnje, socijalni i psihološki troškovi itd.), ali nema sumnje da je nakon seljaštva u pedesetim i šezdesetim godinama, radna snaga u sedamdesetim dala drugu dodatnu akumulaciju za industrijski i ukupni razvoj Jugoslavije. Prema nekim procjenama godine 1973., kada je zapošljavanje u inozemstvu bilo na vrhuncu, u Jugoslaviju je od naših inozemaca pristiglo oko 5 milijardi dolara. Da se radilo o zaista značajnoj pojavi svjedoči podatak da je prema popisu stanovništva iz 1971. godine u inozemstvu radilo 671 tisuća ljudi, dok su strani izvori pokazivali znatno veći broj. Među zaposlenima u inozemstvu bilo je 50% bivših poljoprivrednika. Deagrarizacija je, dakle, svoje tokove usmjerila prema inozemstvu.

Konačno, zapošljavanje je u inozemstvu još čvršće vezalo sudbinu Jugoslavije za njenu evropsku okolinu. Ono je razvilo bezbroj spona između domaćeg stanovništva i sve brojnije i stabilizirane jugoslavenske inozemne dijaspore.

Danas pouzdano možemo ustvrditi da naše društvo nije dobro iskoristilo neočekivano pristigla dodatna sredstva za svoj razvoj od radne snage u inozemstvu. Kada se pak dotok tih sredstava počeo smanjivati (uzrok: smanjeno zapošljavanje u Evropi, novi trendovi među migracijom uslijed spajanja porodica i trajnog zadržavanja u inozemstvu), poseglo se za obilnim stranim kreditima, opet slabo iskorištenim, što nas je bacilo u dugotrajnu i tešku društveno-ekonomsku krizu.

Potrošačko društvo iz sedamdesetih godina danas nam se čini kao utopijsko. Uostalom i jeste bilo sazdan na krivim pretpostavkama i krajnje manjkavom planiranju.

No vratimo se seljaštvu i onome što se s njime dešavalo. Deagrarizacija se u intenzivnim oblicima nastavila. Prema popisu iz 1981. godine poljoprivrednog je stanovništva bilo 20%, a u Sloveniji mu je udjel opao ispod 10%. Smanjivanje poljoprivrednog stanovništva nije se desilo samo uslijed prelaska poljoprivrednika u nepoljoprivredne djelatnosti, nego i radi dubinskih poremećaja u starosnoj strukturi seoskog stanovništva. Indikativni su u tom smislu podaci o negativnom prirodnom priraštaju poljoprivrednog stanovništva (Breznik, 1976).¹⁹⁾ Pokazalo se, naime, da se poljoprivredno stanovništvo praktično ne reproducira, jer je po vitalitetu veoma oslabljeno. Često se ponavljaju iskazi o »demografskom slomu« poljoprivrednog stanovništva, na što najdosljednije upozorava S. Livada.

U selu i na poljoprivrednim gospodarstvima prevladale su nepoljoprivredne kategorije stanovništva. To zorno pokazuju slijedeći podaci iz popisa stanovništva 1981. godine:

– seosko stanovništvo	12.005.470 ili 53,5%
– stanovništvo na individualnim gospodarstvima	11.191.327 ili 49,8%
– poljoprivredno stanovništvo	4.547.547 ili 20,3%

19) D. Breznik: Neke demografske karakteristike poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije, *Ekonomska revija* 1—2/1976, str. 27—48.

Drugi podatak vrijedan pažnje jeste da je od svih aktivnih osoba i osoba koje imaju osobna primanja (dakle, bez uzdržavanih) na individualnim gospodarstvima 1981. godine bilo samo 41% poljoprivrednika.

Osnovni socijalno-ekonomski fenomen u našem selu jeste amalgam poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti koje veoma vješto ostvaruje većina seoskih domaćinstava (gospodarstava). Tako možemo objasniti činjenicu da se, unatoč naglom smanjivanju poljoprivrednog stanovništva, u nas čak povećao broj individualnih gospodarstava. Takva pojava, koliko znamo, nije zabilježena u razvijenom dijelu svijeta, kojem Jugoslavija pretendira da pripada.

U ovom su razdoblju nastavljeni trendovi urbanizacije sela. Na djelu je širenje novih urbanih infrastrukturnih sistema kao što su asfaltne saobraćajnice, uvođenje vodovoda, kanalizacije (grupno ili individualno), razvoj telefonije, nabavke automobila, novih aparata i slično. Došlo je do revalorizacije sela kao mjesta življenja. Kako su seoskim stanovnicima postale dostupne urbane tekovine, oslabio je mit grada, kojem, kao što je to bilo nekada, ne streme mlade seoske generacije, nego otkrivaju prednosti u seoskom načinu života, koji je mirniji, prirodniji, zdraviji, a istovremeno je uklopljen u civilizacijske trendove koje diktira urbano društvo (Dilić i sur., 1977).²⁰⁾

Ako zanemarimo zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima, za sudbinu individualnog gospodarstva ključno je bilo snabdijevanje modernim sredstvima rada. Kao što je poznato, godine 1967. individualnim je poljoprivrednicima omogućena nabavka traktora i drugih mehaničkih sredstava. Od tog momenta svjedoci smo zaista impresivnog rasta mehanizacije na individualnim gospodarstvima. Posljedice uvođenja mehanizacije u poljoprivredu su mnogostruke i o njima se može opširno razglabati. Ovdje ćemo podsjetiti da je mehanizacija u velikoj mjeri uklonila mukotrpnost poljoprivrednog rada, da je omogućila prevladavanje teškoća nastalih uslijed sve izraženijeg nedostatka radne snage u selu te da je povećala samosvijest seljaka u pogledu budućnosti individualnog posjeda. Neki će autori tu pojavu nazvati tehničkom iluzijom seljaka.

Međutim, kupujući sredstva rada i druge faktore proizvodnje za potrebe svog malog posjeda, individualni poljoprivrednik je ušao u još veću ovisnost o socijalno-ekonomskoj okolini. Njegova se ekonomska nezavisnost bitno reducirala. Nadalje, sve veća količina kupljenih faktora proizvodnje, utjecala je na poskupljenje poljoprivrednih proizvoda, jer je u njima bilo sve manje neposrednog rada poljoprivrednika. Nažalost, u nas nije došlo do racionalizacije korištenja faktora proizvodnje uslijed porasta veličine posjeda, kao što je to bio slučaj u zemljama tzv. porodične poljoprivrede. Praktično, jedini model koji postojano uspješno funkcionira jeste spomenuta simbioza malog zemljišnog posjeda i nepoljoprivrednog rada u okviru mješovitog gospodarstva. U prosperitetnim sedamdesetim godinama unutar mješovitih gospodarstava opadalo je značenje zemljišnog posjeda, a raslo značenje nepoljoprivrednih dohoda. U središte pažnje agrarnih analitičara dospjela je diferencijacija unutar samih mješovitih gospodarstava s obzirom na stupanj ovisnosti o

20) E. Dilić i sur.: *Seoska omladina danas: Rezultati istraživanja u SR Hrvatskoj*, Zagreb: Centar društvenih djelatnosti SSOH i Centar za sociologiju sela, grada i prostora iDIS-a, 1977. (Istraživanja II).

posjedu, odnosno o vanjskim приходима. (Cvjetićanin i sur., 1980).²¹⁾ Ima indikatora da se danas, uslijed krize neagrarnih djelatnosti, seoski stanovnici iznova sve više oslanjaju na zemljišni posjed.

Osnovna inovacija u agrarnoj politici iz ovog razdoblja jeste spomenuto omogućavanje da se individualna gospodarstva opreme modernim sredstvima rada. Ta je inovacija nekako ostala izvan fokusa pažnje, a omogućila je osamostaljivanje individualnih gospodarstava od kontrole aruštvenih subjekata, bar kada su u pitanju osnovne funkcije reprodukcije. Stoga je došlo do opadanja proizvodne i uslužne kooperacije društvenih i individualnih gospodarstava. Ako su, dakle, oslabile veze unutar dvaju sektora u agraru, narasla je ukupna povezanost individualnih gospodarstava s raznim privrednim i drugim subjektima u njihovoj okolini. One, doduše, više nisu direktne nego posredovane ili tržištem ili na drugi način. U neku ruku je razbijen, da ga tako nazovemo, agrarni separatizam, a ekonomsku komunikaciju s individualnim gospodarstvima ostvaruje cijeli niz neagrarnih institucija. U sedamdesetim godinama osmišljen je koncept udruživanja rada i sredstava individualnih poljoprivrednika. No on nam se ne čini bitnom promjenom u agrarnoj politici. Smješten u ranije zamišljene okvire podružtvljavanja, udruživanje nije dalo značajnije rezultate.

Čini se da je u ovom razdoblju agrarna politika praktično odustala od suštinskih promjena u poljoprivredi i da se prepustila stihiji ukupnog razvoja. U središtu pažnje jesu cijene i stanje u društvenom sektoru, dok su zanemareni procesi u selu i njihove posljedice.

Iz današnje retrospektive čini nam se da je krajem šezdesetih godina, kada je osjetno smanjena agrarna naseljenost i kada su se individualna gospodarstva počela opreмати modernim sredstvima rada, propuštena prilika da se u selu izdiferencira i potakne sloj sposobnih individualnih poljoprivrednih proizvođača, koji bi, uz društveni sektor, postali nosioci moderne visokoproduktivne poljoprivredne proizvodnje. U pravu su bili oni kritičari, koji su upozoravali na tradicionalne ideološke predrasude, koje su blokirale jedan takav korak u agrarnoj politici. Tako je odgođena odluka o podizanju (ili ukidanju) agrarnog maksimuma, proskribirana je orijentacija na mini-farmer, ukratko, održani su neki raniji limiti nametnuti reprodukciji individualnih gospodarstava.

U cjelini gledano, treće razdoblje u odnosima jugoslavenskog društva i seljaštva karakteristično je po osjetnoj preobrazbi i civilizacijskom napretku našeg sela. Na individualnim je gospodarstvima prevladalo nezemljoradničko stanovništvo, rad na zemlji uglavnom je mehaniziran, a učvrstio se mješoviti model privređivanja. Akteri agrarne politike, obuzeti normativnim optimizmom, nisu pokazali dovoljno razumijevanja za stvarne procese u selu, pa se može kazati da nisu niti uspjeli da ih usmjeravaju.

Ako su, dakle, pedesete i šezdesete godine obilježene dualnim društvom i ekonomijom unutar kojih se seljaštvo javlja kao zaostali i neravnomerni segment, u sedamdesetim je godinama moguće govoriti o poluseljaštvu, koje je našlo svoje mjesto u strukturi globalnog društva, spajajući u sebi niskoproduktivnu industriju i isto takvu poljoprivredu. To poluseljaštvo je u neku ruku metafora ukupnog jugoslavenskog poslijeratnog razvoja.

21) V. Cvjetićanin i sur.: *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici*, Zagreb: IDIS, 1960.

seljaštvo i kriza jugoslavenskog društva

Četvrto razdoblje u odnosima jugoslavenskog društva i seljaštva u znaku je duboke socijalne i ekonomske krize. Uz sve kvalifikacije koje je do sada ta kriza dobila, mi bismo dodali da se primordijalno radi o krizi industrijsko-urbanog dijela društva, koji se, lišen dodatnih akumulacija za svoj razvoj, konačno suočio s problemima integracije u svijet i podvrgavanja kriterijima ekonomski racionalnog privređivanja. Jedan od problema s kojim se u svojim nastojanjima prestrukturiranja susreće naša privreda jeste tzv. industrijska prenaseljenost, odnosno postojanje viškova radne snage koji priječe racionalizaciju proizvodnje i korištenje modernih tehnologija.

Pouzdana ne poznajemo sve posljedice koje je kriza proizvela u selu. O tome možemo pretežno hipotetski razmišljati. Čini se da se seosko stanovništvo više oslanja na individualna gospodarstva kao egzistencijalnu osnovu. Isto se može reći za mnoge gradske stanovnike koji, kako bi rekli, imaju agrarne interese. Uostalom, svjetsko je iskustvo da u vrijeme industrijske krize dolazi do većeg oslanjanja na poljoprivredu. U nas se to oslanjanje na selo ogleda na razne načine, a u prvom redu jačanjem pondera poljoprivrednog gospodarstva unutar mješovite seoske ekonomije. Dešavaju se različite simbioze seoskih i gradskih domaćinstava, širi se neposredna razmjena sela i grada koja mimoilazi uobičajene tržišne tokove i slično.²²⁾

Ironija je historije da individualna gospodarstva, koja je agrarna politika u cijelom poslijeratnom razdoblju nastojala prevladati kao anakroni zaostatak prethodnih epoha, danas bivaju amortizer ukupne društvene krize sprečavajući izbijanje socijalne bijede širih razmjera.

Bez obzira na veće oslanjanje stanovništva na selo, spremni smo tvrditi da je i u osamdesetim godinama došlo do daljnjeg smanjivanja poljovrednog stanovništva. To zbog već spomenutog slabljenja vitaliteta poljoprivrednog stanovništva koji vodi njegovom odumiranju. Proširena reprodukcija stanovništva uglavnom se dešava u gradovima. Školovano stanovništvo sa sela i samo se registrira na gradskim zavodima za zapošljavanje. Po svemu sudeći, bez obzira na sve probleme, nastavila se deagrarizacija stanovništva. Bilo bi danas zanimljivo registrirati sve oblike nepoljoprivrednog rada, koji su se u posljednje vrijeme razvili i zahvaljujući kojima ljudi priskrbljuju dodatne izvore prihoda.²³⁾

Ako je, dakle, u krizi ponovno »otkriveno« značenje zemljišnog posjeda, nije isključeno da to može stimulirati orijentaciju određenog broja poljoprivrednika na veću proizvodnju. Ima indikatora koji potkrepljuju takvu tezu. U suprotnom smjeru, međutim, djeluje ekonomska politika, koja u ovim vremenima krize, koja najviše pogađa gradove, pokušava agraru nametnuti ulogu »snabdjevača« stanovništva, baš kao nekada kada su okolnosti to dozvoljavale.

Osamdesete su godine otkrile potrebu bitnih promjena u agrarnoj politici. U prvom redu u pitanju je novi odnos prema individualnom gospodarstvu. Naime, u cijelom je poslijeratnom razdoblju individualnom gospodarstvu bila namijenjena uloga supsidijarnog faktora, koji »posjeduje

22) Veliku ulogu u povećanju ove razmjene, kao i svojevrsnom jačanju autokonzuma imaju škripenje za zamrzavanje, kojima i H. Mendras daje značenje u svojoj neorustikalnoj utopiji.

23) Jedan vid takvog zarađivanja jeste povremeni rad, »na crno«, koji se u posljednje vrijeme razvio u zapadnoevropskim zemljama i SAD. Odlazi se u posjetu rodbini, a onda se ostaje nekoliko mjeseci da bi se potom s prikupljenom zaradom vratilo u domovinu.

velike resurse«. Razvoj poljoprivrede trebala su predvoditi društvena gospodarstva, koja će kad-tad, kako se predviđalo, apsorbirati seljačke posjede. Tako je otprilike naznačena linija socijalističkog preobražaja sela. Radi toga je trebalo kontrolirati reprodukciju individualnog gospodarstva. Tako treba shvatiti zemljišni maksimum od 10 ha, zabranu kupovine modernih sredstava rada, snabdijevanje individualnih gospodarstava te preuzimanje njihovih proizvoda od strane »zaduženih« institucija. Rezultat takve politike jeste dominacija sitnog, uglavnom mješovitog gospodarstva sa relativno skupom proizvodnjom na jednoj te krupnih, inertnih i proizvodno slabo racionalnih društvenih gospodarstava na drugoj strani.

Danas je postalo bjelodano da je radi uspješnog prestrukturiranja agrara potrebno podržati razvoj manjeg broja individualnih gospodarstava. Jedino se takva gospodarstva mogu bolje uklopiti u tržište, pa dakle i u tokove ukupne društvene reprodukcije. To niukom slučaju ne znači da i drugi tipovi gospodarstava, od mješovitih do rekreativnih, nemaju mjesto u toj projiciranoj ograrnoj strukturi u čijem će središtu biti društvena i proizvodno vitalna individualna gospodarstva.

zaključak

Ukratko ćemo rezimirati transformacije koje je doživjelo seljaštvo u poslijeratnom razvoju jugoslavenskog društva.

Na globalnom planu za njegovu je sudbinu bila najvažnija industrijalizacija, koja je djelovala na široki spektar promjena koje su stubokom izmijenile izgled i način života našeg sela. Može se govoriti o dvostrukom djelovanju industrijalizacije na seljaštvo. S jedne strane industrijalizacija je apsorbirala veliku masu seljačkog stanovništva, odvlačeći ga od poljoprivrednog rada i slabeći pritisak na agrarne resurse. S druge strane ona je generirala suštinska poboljšanja u seoskim domaćinstvima i gospodarstvima, podižući im standard i uvjete rada, izvlačeći ih iz zaostalosti i siromaštva. Ako je, dakle, industrijalizacija akumulaciju za svoj razvoj našla u seljaštvu, ona je povratno utjecala na njegovu sudbinu. Stoga je krajnje pojednostavljeno reći da se ona zbila na štetu seljaštva. To jeste tako ako na stvari gledamo sa pozicija samoodržanja seljačke klase, a ne s pozicija preobrazbe koja znači smanjenje i, u krajnjoj liniji, iščeznuće seljaštva. Osnovna slabost industrijalizacije, međutim, jeste u tome što je bila pretežno ekstenzivna, donekle parazitska, jer se naslanjala na dodatne akumulacije iz drugih sektora privređivanja, što nije uspješno slijedila razvojne faze intenzifikacije koje su se dešavale u svijetu. Uslijed toga danas je naša industrija i druge neagrarne djelatnosti u komparaciji s razvijenim svijetom niskoproduktivna, slabo organizirana i neinovativna. Mogla bi se postaviti hipoteza da neke slabosti naše industrije proizlaze iz toga što je ona »progutala« ogromnu masu seljaštva, koje joj je utisnulo svoj mentalitet, da nismo imali industrijskih tradicija i tome slično. U svakom slučaju, ekstenzivna industrijalizacija nije u potpunosti uspjela diferencirati seljaštvo od zemljišnog posjeda i proizvela je ono što nazivamo poluseljaštvom.

Ako je industrijalizacija, uz sve zamjerke, i »obavila« svoj dio posla u odnosu na seljaštvo, isto se ne može reći za agrarnu politiku, bolje rečeno za njenu stratešku komponentu – podrštvljavanje. Ovdje treba dati negativnu ocjenu. Postignuti su, doduše, neki rezultati u unapređenju poljoprivredne proizvodnje, produktivnosti i načinu rada, ali je u cjelini gledano, ostala na djelu krajnje nepovoljna i inertna agrarna struktura,

koja je glavna kočnica preobrazbe poljoprivrede. Model podruštvljavanja, koncipiran pedesetih godina, koji se temeljio na postupnom rastu društvenih gospodarstava i njihovoj ključnoj ulozi u organizaciji individualne proizvodnje, više od dvije decenije veoma slabo funkcionira. S druge strane struktura proizvodnih jedinica u individualnom sektoru ođaje sliku neracionalnosti, niske produktivnosti i nediferenciranosti. Očigledno je da u njoj nedostaje dinamični proizvodni segment koji bi predvodio promjene i cijeli agrar snažnije vezao za tokove ukupne reprodukcije društva.

Pored ovih upozorenja na globalne trendove i njihove rezultate pažnju želimo svratiti na ono što se desilo u samim seoskim domaćinstvima (gospodarstvima), tj. na mikro-razini.

Najmanje su se promjene desile u broju i strukturi individualnih gospodarstava. Broj im se uglavnom održao (u prošloj deceniji čak je zabilježen njihov porast), prosječna veličina gospodarstva se smanjila, isparceliranost povećala. Danas je to bez sumnje najmanji i najneracionalniji posjed u Evropi koji proturječi logici moderne i racionalne proizvodnje. Na drugoj strani individualna gospodarstva su se uglavnom oslobodila viškova poljoprivredne radne snage koji su ih nekad pritiskali. Kao da su se ti viškovi preselili u industriju, pa danas neki s pravom govore o industrijskoj prenaseljenosti. U neku ruku čini se da individualna poljoprivreda oskudijeva u radnim rukama. No radi korekcije takvog uvjerenja treba obratiti pažnju na tzv. nepoljoprivredno stanovništvo koje obitava i čini većinu na zemljišnim posjedima. Činjenica je da upravo nepoljoprivrednici danas daju pretežnu količinu poljoprivrednog rada.

Utoliko bi se moglo reći da u nas kategorija »poljoprivrednog stanovništva« nije dovoljno indikativna za karakterizaciju stanja u poljoprivredi. Na primjeru strukture stanovništva na individualnim gospodarstvima te dohodaka koje oni ostvaruju jasno se vidi amalgam poljoprivrednih i nepoljoprivrednih djelatnosti koji prevladava u našem selu, a kojeg najbolje simboliziraju mješovita domaćinstva (gospodarstva).

Značajne su se promjene desile u sredstvima rada i tehnikama proizvodnje na individualnim gospodarstvima. Govorili smo o biološko-kemijskom, a potom o mehaničkom progresu koji je zahvatio individualna gospodarstva. Proizvodnja je u cjelini povećana, rad je znatno olakšan. No u cijinama poljoprivrednih proizvoda znatno je narastao udio kupljenih faktora proizvodnje. To je uvjetovalo poskupljenje tih proizvoda, koji se javljaju kao krajnji produkt jedne neracionalne proizvodne strukture.

Ako se, dakle, saberu svi ovi elementi onda možemo reći da je u pogledu standarda i civilizacijskog napretka naše selo ostvarilo zaista veliki napredak. Zaslugu za to ima razvoj industrije i nepoljoprivrednih djelatnosti ili, kako to uobičajamo kazati, vanjski rad i prihod u odnosu na seoska domaćinstva. Seosko stanovništvo, koje se danas javlja kao sintagma koja nadomješta seljaštvo, živi od kombinacije nepoljoprivrednog rada izvan posjeda i rada na svom malom posjedu kojeg je sačuvalo kao komplementarno egzistencijalno uporište. Ono je inoviralo neke elemente privređivanja, baš kao što je unaprijedilo ukupan svoj materijalni i duhovni položaj. No sam zemljišni posjed i njegova struktura ostaju kočnica bržih promjena u selu.

To je otprilike slika današnjeg poluseljaštva koje obitava u selima Jugoslavije i koje daje bitni pečat ukupnoj našoj društveno-ekonomskoj strukturi.

The Peasantry in Yugoslavia

Summary

Until recent times the peasantry was (if defined by its numbers) the dominant class in Yugoslavia. Influenced, however, by the march of industrialisation and urbanisation it underwent basic changes in the post-war period. First and foremost the peasantry had been considerably reduced in numbers and its remaining population has been transformed, in the sense that on the one hand autarchy and bondage to the land have been reduced, while on the other links with the global society have been strengthened.

This is the general framework within which the author places his analysis of Yugoslav peasantry. He firstly considers the relations between the peasantry and global society through stages of post-war development by establishing diverse roles with which the peasantry was assigned and which it practiced. The next step taken by the author is to move the analysis to the level of a village community, village family and individual holdings, i. e. to the area where all those changes were most manifest. The village community has in other words lost its features of an autarchic, socio-economic system within which evolved the life of the peasant population. In parallel with this process there appeared a weakening of the traditional family as a «block against nature» (Marx), while the individual holding acquired the characteristics of a mixed urban-rural economy, by means of which the peasant is most easily integrated into the currents of civilisation.

The author discusses the present socio-economic structure of a village distinguished by such a mixed economy and the problems arising — both for the development of the village and for Yugoslav society as a whole. ●

Крестьянство в Югославии

Резюме

Можно считать, что до настоящего времени крестьянство являлось численно доминирующим классом в югославском обществе. Однако под влиянием процесса индустриализации и урбанизации, крестьянство в послевоенный период существенно изменилось. В первую очередь, численность крестьянства резко уменьшилось, при чем и его оставшаяся часть трансформируется в отношении автаркии и привязанности к земле, с одной стороны, и проявления повышенной привязанности к глобальному обществу, с другой стороны.

Внутри таковых общественных рамок автором помещен его анализ югославского крестьянства. Автором прежде всего рассмотрены отношения между крестьянством и глобальным обществом на различных этапах послевоенного развития и обнаружены различные роли, предназначенные крестьянам, которые они и выполняли. Автор затем, ведет свое изучение на уровне сельской общины, крестьянской семьи и индивидуального хозяйства, т.е. именно в местах в которых сильнее всего, отмечены эти изменения. Крестьянская община, между тем, потеряла отличительные свойства закругленной социально-экономической системы внутри которой проходит жизнь крестьян. Наряду с этим, традиционная семья как «блок против природы» (Маркс) теряет свое значение, а индивидуальное хозяйство получает характеристики смешанной городо-сельской экономики, с помощью которой, крестьянин быстрее всего интегрируется с токами цивилизации.

Автором исследована современная социально-экономическая структура деревни, в которой отмечено преобладание упомянутой смешанной экономики и вытекающие из этого проблемы, встречаемые, как в ходе развития деревни сельской местности, так и в ходе роста югославского общества, взятого в целом. ●